

יד. רמז בתורה לסדר ששה סדרי המשנה בשבת לא, ע"א מסמיך ריש לקיש את סמיכות הסדרים של ששת סדרי המשנה לפסוק: והיה אמונת עתיך חוסן ישועות חכמת ודעת (ישעיהו לג, ו). במדבר רבה פי"ט, טו ושוחר טוב פרק יט מסמיכים את סדר ששת סדרי המשנה לפסוק תורת ה' תמימה משיבת נפש (תהלים יט, ח). הרמב"ם בהקדמתו למשנה אינו מזכיר כלל את המקורות האלה. הוא הולך בדרך עצמאית ומוצא בסדר הפרשיות והפסוקים שבתורה רמז וסמך לסדרם של ששת סדרי המשנה. ... "שדרך סידורם כן הוא, כמו שנאמר (שמות כג, יא): ושש שנים תזרע את ארצך (זרעים). ואמר אחר כך (שם, יב): ששת ימים תעשה מעשיך (שבת); ואחר כך (שם, יד): שלש רגלים תחג לי בשנה (מועד). ואחר כך ראה להקדים דיני נשים קודם דיני נזיקין, כדי ללכת אחרי הכתוב, כי כן עשה ה' שאמר: וכי ימכר איש את בתו לאמה (שם, כא, ז), וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה (שם, כב), ואחר כך: וכי יגח שור את איש (שם, כח) — ובשביל זה הקדים סדר נשים לסדר נזיקין. וספר ואלה שמות כולל אלו הארבעה מינים: ענין סדר זרעים וסדר מועד וסדר נשים וסדר נזיקין. ואחרי אשר דיבר על ענין ואלה שמות דבר על ענין ויקרא כפי סידורם, וסדר אחרי נזיקין קדשים ואחריו טהרות, שכך סידרם הכתוב, והקדים דין הקרבנות קודם דין הטמאות והטהרות, שהרי הטהרות התחיל בהן בפרשת ויהי ביום השמיני..."

חזות דבריו של הרמב"ם מוכיחה שהרמב"ם לא מצא את דבריו אלה במקור של הברייתות או המדרשות, אלא שהגיונו הבהיר והבנתו העמוקה בתורה לימדוהו שיש למצוא בסדר הכתובים עצמם רמז ויסוד לסדרם של ששת סדרי המשנה.

ד"ר ע"צ מלמד

"מלאכת שלמה" לר' שלמה עדני*

א. תולדות המחבר וחיבורו

"הכל תלוי במזל אפי' ס"ת שבהיכל". שני חיבורים למשנה, הקשורים לפי הרע"ב נתחברו בעת זבוענה אחת בידי שני חכמים הרחוקים זה מזה ואשר לא הכירו זה את זה: זה ישב בארץ וזה ישב בחו"ל. האחד נדפס מיד וזכה למהדורות רבות ואף זכה לתקציר, והשני היה מונח בכתב יד מאות בשנים עד שזכה לצאת לאור.

"תוספות יום טוב" לגאון ר' יו"ט ליפמן הלר זכה לכמה מהדורות כבר בחיי המחבר, ואף — לקיצור בשם "עיקר תוי"ט". ו"מלאכת שלמה" לר' שלמה עדני היה מונח בכתב יד במשך שלש מאות שנה עד שיצא לאור ע"י האלמנה והאחים ראם במשניות, שהוציאו לאור עם נ"א תוספות בשנת תרס"ה. בסדר זרעים וטהרות הדפיסוהו בפנים (למטה מפ"י הרע"ב), ובשאר הסדרים — בין הגהות וחדושים שבסוף.

המחבר נולד בצנעא בשנת שכ"ז לאביו ר' ישועה ב"ר דוד ב"ר חלפון

* המחקר הוכן לכינוס הארצי הראשון לתושבע"פ, שהיה מוקדש ל"ירושלים" וסדר זרעים, ולפיכך הבאתי דוגמאות מסדר זרעים, אבל הורברים אמורים לגבי כל הסדרים.

העדני, ובהיותו בן ארבע עלה לארץ עם אביו והתיישבו בצפת. לאחר שנים אחדות עלה לירושלים והיה תלמידם של ר' חיים ויטאל ור' בצלאל אשכנזי. בהיותו בן ט"ז נתייתם גם מאביו. חיו חי סבל ודלות וחרפת רעב עד שנמצא לו נדיב תומך, שדאג לכל מחסוריו.

את היסודות לחבורו הניח בהיותו בן כב, ולשם כך עבר על „התלמודים ודברי הגאונים“ ועל הרמב"ם וספרי מדקדקים ועל מפרשי התלמוד „ובראשם רש"י ותוספות“. מכל אלה רשם הערות בגליונות ספר המשנה שלו לצורך למודו. צפיפות ההערות גרמה, שאפי' המחבר עצמו לא הבין את אשר כתב. בבואו לחברון יעצו נדיב אחד, שיעתיק את הכל בגליון נייר לתועלתו ולתועלת לומדים אחרים, והנדיב הבטיח לספק לו נייר וכל צרכיו. ורק לאחר הפצרותיו של אותו נדיב בעל שאר רוח ניגש ר' שלמה אל המלאכה.

כתב היד מכיל כשמונה מאות דפים פוליו בכתב רש"י ספרדי והיה בידי חיד"א. וחיד"א כותב עליו במערכת הגדולים אות ש סימן נו כדברים האלה: מהר"ר שלמה עדני חד מרבנן קשישאי בעה"ק חברון תלמיד מהר"ר בצלאל אשכנזי והרב מהר"ח זצ"ל... חבר חבור גדול על המשניות יקרא מלאכת שלמה... ורבו עניניו אשר שמענו ונדעם מחסידותו ושקידותו בתורה מעוני. והגיע לידי ספר כ"י שחבר הרב ז"ל בהגהת המקרא כלו ע"ד אור תורה למהר"ם די לונזאנו, וגם הוא הגיה מספרי כ"י וממה שקבל מרביתיו.¹

בהקדמתו מונה המחבר ח"י תועלות הספר:

(א) „לשון המשנה של הדפוס הראשון מפ"י ר"ע ז"ל אגיהנה מפי סופרים וגם מפי ספרים“ „גם איזו הגהה ממשנת החכם ה"ר יהוסף אשכנזי ז"ל“ „ובכלל תועלת זו פירושים שפי' הר"ר יהוסף הנזכר“. ר' יהוסף זה נפטר לפני ה'שמ"ב יא. (ב) „להגיה ביאור ר"ע ז"ל וחסרונות שחסר ממנו בקצת מקומות או קושיות שיש על דבריו צפונות“.

(ג) „לכתוב בפרטות קשור כל מסכתא ומסכתא בראשיתה כפי מה שפי' הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לס' זרעים בכללותא. גם כל פי' של הרמב"ם ז"ל שלא הביאו ר"ע ז"ל אביאנו“.

(ד) „כמה מקומות שקיצר ר"ע ז"ל בהם דבריו שלא השיגה דעתי להבינם מרוב הקצור ארחיב הביאור ויובנו אמריו“.

(ה) באורי הרע"ב לכמה משניות במס' כלאים והקדמתו לס' טהרות, שלא נדפסו.

(ו) מפירושי ר' שלמה שיריליו לירושלמי זרעים ומס' עדיות. וכן מדברי הר"ר אלעזר אזכרי ור' אפרים אשכנזי חתנו של רש"ל, דברי ר' סולימאן אוחנא, פי הר"ש לפרק אנדרוגינוס, באור המאירי למס' עדיות.

(ז) פירושי רגמ"ה לס' קדשים ופי' הראב"ד למס' תמיד.

(ח) פי' הרא"ש לס' טהרות.

(ט) רומיות וסתירות בין משנה למשנה ובין משנה לברייתא. וכן פירושי משניות על פי מפרשים, אם לא נתפרשו בגמרות.

1 ועי' מערכת ספרים אות מ סימן קכד.

1א ועי' עליו תולדות חכמי ירושלם ח"א 132 ומבוא לנוסח המשנה ח"ב 1284/5.

(י) קיצור דברי התוספות והרא"ש והר"ן ושאר המפרשים "אע"פ שאין דבריהם אמורים באותה מסכתא".

(יא) פ"י הרמב"ם ביד החזקה השונה מפ"י המשנה שלו.

(יב) מראה מקום בתלמוד למשניות זרעים וטהרות ושקלים ועדיות ואבות ומדות וקנים.

(יג) מראה מקום למשניות שהובאו בתלמוד שלא במקומן.

(יד) דברי הירושלמי הנוגעים למשנה.

(טו) מראה מקום למשנה בירושלמי, בין במקומה בין שלא במקומה.

טז מראה מקום למשנה בתוספות ובפסקי הרא"ש ובתשובותיו.

(יז) ציונים ליד החזקה להרמב"ם.

(יח) ציונים לטור ובית יוסף.

וכאן מביא ר' שלמה רשימת ספרים אחרים שהשתמש בהם: "ספרי הפוסקים ומפרשים גאוני עולם ה"ה מס' פרדס לרש"י ז"ל, ומס' יריאים ומתשובות להרמב"ן ז"ל ומסמ"ג וסמ"ק ומס' אדם וחוה ומישרים ומהרוקח ומשבלי הלקט ומכל בו ומאבודרהם ומס' האגור ומס' החנוך ומתשובות לאיסרלן גם מביאוריו שעל פירש"י שעל החומש ומס' הרב אלי' מזרחי ז"ל ומס' שארית יוסף ומתשובות ה"ר מנחם עזריה גר"ו ומס' קרבן אהרן גם חלק הקדמת ה"ר יהודה אלבוטטיני ז"ל לס' טהרות. ואצ"ל שיש בה הרבה מהרי"ף ז"ל ומה"ר יונה ז"ל ומהר"ן ונמוקי יוסף ז"ל. גם משאר מפרשים אשר על הרי"ף ז"ל כגון ה"ר יהונתן הכהן ז"ל שבמס' עירובין. והרא"ש ז"ל שעל הלק"ט בהרי"ף ז"ל... זביד ובטור בפרט יותר מכל הפוסקים בחרתי... השגת הראב"ד והרמ"ך ז"ל ומגיד משנה וכסף משנה". וכן מביא הוא מספר חסידים (למשל תרומות פ"ד מ"ט) וממפרשי המקרא, רש"י (בכמה מקומות), ראב"ע (למשל במעשרות פ"ד מ"ו מתה' נח) ורד"ק (למשל פאה פ"ד מ"ב). ונעזר בהם לא רק לפירוש מלים אלא אף לנוסח המשנה. למשל בפאה פ"ד מ"ב: ובס' יריאים סי' ק"ס בדלית ובדקל פ"י שהרכיבו התבואה והגפן על הדקל ע"כ. וקרוב לזה נראה שגורס רד"ק ז"ל במכלול בחלק הדקדוק עלה נ"ח אם לא נפל טעות שם וז"ל שם וכן זכרוהו במשנה ובדלית הדקל בעה"ב מוריד ומחלק לעניים ע"כ. אכן בשרשים בחלק הענין כתב בדלית ובדקל ע"כ.

ואם יאמר המבקר "מדוע היתה בכמה מקומות ובכמה עניינים פגומה מלאכתו" הקדים המחבר להצטדק "כי עלי היה מוטל עול למוד תינוקות בהיותי מתעסק בה".

ולאחר שגמר ר' שלמה את חבורו באו לידו "תוספות יום טוב" וישתומם שלמה על המראה ויחד לבבו לאמר איך בדור אחד איתרמי מילתא שאחד יושב יחידי מוקרן בקרן זוית בעיר חברון תוב"ב ואחד עם חכירים בארץ מרחקים בערי אשכנז הסכימו יחד לעסוק ולעמול בעמלה של תורה ולהגיה המשנה ולבארה כמעט בסגנון אחד". והוא ממשיך בדברי שבח והתפעלות על תו"ט, ובכמה מקומות הגיה בספרו והוסיף הערות ע"פ תו"ט בשמו.

אבל המדפיסים חשבו ל"תקן" והשמיטו את הדברים שהביא המחבר מתו"ט, וכן השמיטו "הדברים אשר אף שלא הביאם בשם תו"ט אבל כוונת דעתו לדעת

התוי"ט" „ושני נביאים מתנבאים בסגנון אחד“. ואנו נאמר: חבל על דאברין ולא משתכחין, כי כבר הקדימו חז"ל ואמרו „אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד“. וכן הפרידו המדפיסים את מראי המקומות מגוף הביאור ועשו להם מדור בפני עצמו, והוסיפו עליהם ציונים מעין משפט ונר מצוה. כמוכן שבס' זרעים מרבה יותר להביא את התלמוד הירושלמי ומפרשיו, ביחוד פי' של ר' שלמה שיריליו. ופעמים רבות נשמר בו נוסח נכון יותר ושלם יותר של הירושלמי.

סידור רשימת הספרים והחכמים, שבהם ובדבריהם השתמש בעל מלאכת שלמה, תלמדנו כמה גדולים ועשירים היו אוצרות הספרים שבישיבות „ארבע ארצות“, ירושלים, חברון, צפת וטבריה, בזמנו.

ב. שיטת החיבור

גם חוקרי לשון ומלומדים בימינו יש להם ללמוד הרבה משיטתו של אותו חכם צנוע, הן לדיוקו ודקדוקו המופלאים והן לדייקנותו למופת. בכל מקום שהביא דברים מכלי שני, כלומר הביא דברי חכם זה בתוך דברי חכם אחר, ואח"כ נודמן לו כלי ראשון, לא גמגע מלהביא את הדברים במקורם שנית. למשל בברכות פ"ט מ"ב הביא מה שכתב ב"י בשם תשובות הרא"ש. וכשבאו לידו תשובות הרא"ש הוסיף הגהה: הילך תשובת הרא"ש מועתקת כולה ממקומה. ובסוף ההגהה — דקדוקו בלשון התשובה.

ומקפיד המחבר לציין אם העתיק דברים בלשונם או קיצר אותם. למשל: אבל הר"ש שיריליו ז"ל כתב וזה העתק כל טופס לשונו (שביעית פ"ז מ"ז), והילך כל פי' הר"ש שיריליו כל לשונו ממ' (פאה פ"ז מ"ב), ומצאתי כתוב בשם רבינו יצחק מסימפונט ז"ל... ע"כ אלא שתקנתי והגהתי הלשון כפי עניות דעתי (מעשרות פ"א מ"ה), וקיצור דבריו דמהרי"ק ז"ל... ע"כ בקיצור מופלג (פאה פ"ז מ"ב), זו ההגהה מצאתי מטושטשת הרבה ונראה שהיא מה"ר יהוסף ז"ל וז"ל (פאה פ"א מ"ג), ע"כ מצאתי („בדברי הר"ר יהוסף ז"ל“) וחסר פה כמו שורה אחת (תרומות פ"ה מ"א), ע"כ („דברי רי"א“) וחסר חצי שורה (מע"ש פ"ד מ"ח).

כתלמידו של ר"ב אשכנזי הולך בעקבותיו ובשיטתו בחיבור ספרו „מלאכת שלמה“ הוא כעין „שיטה מקובצת“ לספר המשנה. יש משניות שבהן מסתפק בהבאת הערת נוסח לתיבה או לאות במשנה, ויש שנושא ונותן באריכות בפירושה של משנה ומביא דבריהם של כמה חכמים לאותה משנה ונושא ונותן בהם. למשל בפאה פ"ח מ"ג הביא פי' הרע"ב, הרא"ש, הרמב"ם, ר' אלעזר אזכרי (ובכלל דבריו הבאה מדברי הראב"ד), הר"ש שיריליו מן „מהדורא אחרת מפירושו“. וכפילולוג מובהק משהו ר"ש מקורות זה לזה וקובע את היחס שביניהם. למשל שביעית פ"ב מ"ה: וכתב הר"ש שיריליו... וכן פי' הר"ש שמשון ז"ל קצת מזה. הר"ש שלמה שיריליו ז"ל. אמר המלקט כמעט שהכל מבואר בפי' הר"ש שמשון ז"ל זולת הגירסא עצמה שמצא הרב ז"ל (= הר"ש שיריליו) בספר ישן. וז"ל הר"ש ז"ל בקיצור. וכן הוא מעיר בדרך אגב על היחס שבין פי' הרא"ש לפי' הר"ש: „וגם הרא"ש ז"ל שרוב פירושו הוא קיצור פי' הר"ש ז"ל“ (דמאי פ"ב מ"ה).

ויש סדר למשנתו. לפיכך כותב בסוף פ"ב דבכורים: וראיתי להקדים

התוספתא קודם פ' שלישי משום דדמיא למאי דסלקינן כוי יש בו דרכים וכו' ³.
 בשביעית פ"ג מ"ג + מביא בשם רי"א הערה על עריכת המשנה: ואע"פ
 שהיה אפשר לקצר הדבר ולומר הבא להוסיף יעמיק שלשה וכו' ולא היה צריך
 את המחלוקת של ר"ש זרבנן וכ"ש ברישא אלא משום שרבינו הקדוש לא
 היה רשאי לשנות לשון רבותיו והוא למד בברייתא אחת (= בקובץ
 אחד) לשון המשנה הראשונה ובברייתא אחרת למד לשון המשנה הו' ולא היה רשאי
 לשנות הלשון והוצרך לשתייהן ועל כן כתב את שתייהן כלשונם ממש.
 וכן להלן (חלה פ"ד מ"ג): גם זה הסתם לבית הלל וכן כל המשניות המוזכר
 בהן קבים לענין שיעור חלה.

ר"ש מעמידנו גם על סדרן של משניות: וכתב עוד החכם הר"ר יהוסף
 אשכנזי ז"ל בס"א גרסי' משנה זו אחר משנת המדל ע"כ (פאה פ"ז מ"ד — סוף
 פירוש); כתב החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל בס"א גרסי' משנה זו אחר משנת
 הכרם שכולו כו' ע"כ (שם מ"ו — בראש); בפ"י ה"ר שמשון ז"ל משנה זו קודמת
 למשנת כרם שכולו עוללות (שם מ"ח — בראש).

וכן על חלוקתן של משניות בכלאים פ"ז מ"ד (ע"ש).
 המחבר מעמידנו גם על סדרם של פרטים במשנה, ונותן טעם לסדר. למשל
 בשביעית פ"ד מ"ט (= גטין פ"ה מ"ט) שנינו: משאלת אשה לחברתה החשודה
 על השביעית נפה וכברה וריחים ותנור ⁵. ומעיר ר"ש: ותימה דלא תני כברה
 וריחים ונפה ותנור כסדר מלאכות הלחם או לכל הפחות ניתני כברה ונפה וריחים
 ותנור והוה מפרשי' דטעמא משום דמילי דמטלטלי נקט לחוד ומילי דמחברי תנא
 לחוד. ושמא דנקיט ברישא היותר שהוא מצוי להשאיל.

וכן בבכורים פ"ב מ"ח: והגיה ה"ר יהוסף ז"ל ויש בו דרכים שוה לחיה
 ולבהמה ויש בו דרכים שאינו שוה לא לחיה ולא לבהמה. וכן הסדר בירושלמי כ"י
 לייזן זבהו' לו וכן הובאה משנתנו בקידושין ג ע"א וחולין קלב א (אבל ע"י ד"ס
 שם). וכן הסדר במשנת גזיר פ"ה מ"ו. בדפוסים בבכורים הסדר: בהמה, חיה.
 ובסופן של כמה מסכות מעיר על משניות נוספות ⁶:

בסוף פאה: ומה שכ' בספרים וכן דין וכו' אינו מסדר נוסח המשנה. וגם
 הרי"א ז"ל כתב לא מצאתי בכל הספרים ע"כ. ואעפ"כ ג"ל לכותבה הגה למלאות
 רצון הרוצה לשנותה לההיא ברייתא בלי טעות וזו היא וכן דין...
 בסוף חלה: וכתב ה"ר יהוסף ז"ל בס"א גרסי' אלה המשניות פה עשרים
 וארבע מתנות נתנו לכהנים וכו'. ואמנם נמצאת ברייתא זו גם בכ"י מינכן (ועי'
 ד"ס).

3 אבל המדפיסים שינו: ואנחנו הדפסנוה בסוף הסדר שלא להפסיק בין פרקי המשניות.
 4 במ"ב שנינו: עד כמה מובלין עד שלש שלש אשפות לבית סאה וכו', ובמ"ג: עושה
 אדם את שדהו שלש שלש אשפות לבית סאה יתר מכאן מחציב דר"ש וחכמים אוסרין עד
 שיעמיק שלשה וכו'.

5 וכן שנינו בנדרים פ"ד מ"א: הנודר מאכל מחבירו לא ישאילנו נפה וכברה וריחים
 ותנור. יש לציין ש"נפה וכברה" נזכרות יחד בכמה מקומות במשנה (שבת פ"ח מ"ב, פ"יג מ"ב,
 ביצה פ"א מ"ח, שביעית שם וגטין שם, כלים פט"ו מ"ד — ב"מ, פט"ו מ"ג, פ"ז מ"ד, פכ"ז
 מ"ה): וריחים ותנור — נדרים פ"ה מ"א.

6 על הוספות בסופי מסכות עמד מו"ר סרופ' אפשטיין זצ"ל, במבוא לנוסח המשנה

ג. הוספות בדפוסים המשנה

ר"ש עדני מוחק לשונות ומלים, שנוספו בספרי הדפוס, ולא היו בכ"י שלפניו, ואינם גם בכ"י שלפניו⁷ :

(1) בכורים פ"א מ"ו: מעצרת ועד החג מביא זקורא לא גרסי ליה הכא דאכתי לא נחת תנא לאשמועי' המביאין וקורין עד סוף פרקין ובפ' כל שעה דף לו [ע"ב] גרסי' לי' בלשון של ברייתא⁸. ואמנם לשון זה "מעצרת וכו'" אין בכ"י של המשנה ובהו' לו וכו"מ וירוש' כ"ל וד"ג וד"ו, ולא היה גם לפני הרע"ב, ונוסף בספרי הדפוס מן ספרי תבוא פיס' רצו.

(2) בכורים פ"ב מ"ו: ולירק בדרך אחד שבשעת — מלות "בדרך אחד" מחקן הח' ה"ר יהוסף ז"ל וכתב שבכל הספרים לא מצא מלות הללו. ואמנם אינן בהו' לו ובירוש' כ"ל.

(3) ערלה פ"ב מ"י (שנים ושלשה שמות): וה"ר יהוסף הגיה רש"א שני שמות ממין אחד או שני מינין וכו'. ומחק מלת ושלשה וגם המ"ם של שנים "שני שמות" גם בכ"י מינכן ובהו' לו ובירוש' כ"ל (והוגה ע"א).

(4) חלה פ"ג מ"ה: אם אין בשל ישראל כשיעור חלה. מלת חלה מחקה ה"ר יהוסף ז"ל. וכן אין "חלה" בהו' לו ולא היתה לפני הרע"ב. בירוש' כ"ל נשמטה כל ההלכה והשלמה ע"א בגליון.

(5) מע"ש פ"א מ"ו: אין לוקחין עבדים ושפחות וכו' ס"א ל"ג ושפחות והתם בקידושין נמי ל"ג שפחות. ואמנם אין "שפחות" לא בהו' לו ולא בירוש' כ"ל. שורה זו "עבדים וקרקות ובהמה טמאה" (בלי "שפחות") גם בשביעית פ"ח מ"א ובכורים פ"ג מ"ב.

(6) מע"ש פ"ה מ"ב: כרם רבעי היה עולה מלת היה מחקה ה"ר יהוסף ז"ל. "היה" לי' גם בהו' לו ובירוש' כ"ל. לפי נוסח זה משנה קדומה לפנינו.

(7) מע"ש פ"ה מ"י (במנחה ביו"ט האחרון היו מתודין): ומלת האחרון מחקה ה"ר יהוסף ז"ל מספרו וכתב שכן מצא. "האחרון" אין בכ"מ והו' לו וירוש' כ"ל, ועי' בתוי"ט מ"ו⁹.

ד. עניני לשון

ר"ש עדני נחן בחוש לשוני דק. הוא מבחין בין לשונות שוים. למשל בין "צריך" ו"חייב" (ברכות פ"ט מ"ג): אלא ש"צריך" שייך למיתני במילי דרבנן ו"חייב" שייך במילי דאורייתא וכדמוכח בפ' הערל ד' עב¹⁰. וכן עמד על הבדלים שבין לשון המקרא ללשון חכמים (דמאי פ"ז מ"ב): ומע"ש בפיו בפי הכוס. ואע"ג דכוס לשון נקבה במקרא דכתיב כוסי רויה (תה' כג ה) אך שמריה ימצו ישחו (תה' עה ט) לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד כוס מזוג (ירוש' גדה פ"ב ג רע"ב) כדי שימוזגו ויעמוד על רביעית (שבת עו סע"ב) כוס של ברכה מצטרף לטובה (פסחים קט ב)¹¹.

ח"ב עמ' 974 ואילך 7 ויש להתפלל על החכמים אלבק וילון שלא מחקן בהוצאתם.

8 בכל כ"י וד"י: דתנא, ד"ח: דתון, ועי' מבוא לנוסח המשנה עמ' 846.

9 ועי' דברי מר"ר על מ"י ומ"י במבוא לנה"מ 540.

10 וז"ל התלמוד ביבמות עב ע"א: ודקארי לה מאי קארי לה הא צריך קתני, ופירש"י:

הא צריך קתני מדרבנן, מדלא קתני משוך הרי זה ערל.

11 אמר ע"מ: "מוזג לו כוס ראשון" (פסח ס"י מ"ב), כוס שני (מ"ד), שלישי.

וכן לענין כתיב (דמאי פ"ז מ"ג): וחושך ראיתי מי שהגיה וחוסך בסמ"ך וכן לא יחסוך. ומצאתי שהגיה זה' הרר"י אשכנזי ז"ל וחוסך בסמ"ך כמ"ש (= כמו שכתבתי) וכן לא יחסוך ראשון גם שני. אע"פ שאין צורך דסי"ן בסבלת (= שי"ן שמאלית) הוי כמו סמ"ך כדכתיב בקרא ולא חשכת (בר' כב טו) וכן טובא אלא שנראה שכן מצא בספרים מכתבת יד ישנים ולשון מקרא לחוד ולשון משנה לחוד.

ובמקום אחד עוסק בתולדות הצורות (מעשרות פ"ג מ"ד): ובתי"ט כתב שנקראו קציעות ע"ש המקצועות שהן המחצלאות ואני נלע"ד דאדרבה לא נקראו אותן המחצלאות מקצועות אלא בעבור הקציעות שמייבשין עליהם והן נקראו ע"ש שקוצעין אותן במוקצה וכמה דאת אמר המקצע מכולם טפח על טפח טמא — שהוא לשון חתוך בפכ"ז דכלים (מ"ד) וכן תנן בכמה דוכתי.

ה. צורות נדירות

חוש לשוני זה האיר את עיניו של ר"ש עדני לראות הערות המגיהים ונוסחות ספרים בצורות נדירות, שהמעתיקים והמדפיסים המירון בצורות שכיחות: (1) גפן צמר. כלאים פ"ז מ"ב: אף צמר גפן וכו' והגיה ה"ר יהוסף ז"ל אף גפן צמר וכתב ובספר אחר צמר גפן וג"ל דטעות הוא כי כשמדברים מן הצמר אומרים צמר גפן כלומר הצמר של הגפן אבל כשמדברים מן הגפן של צמר אומרים גפן צמר כלומר הגפן שעושה הצמר ע"כ.

(2) צַרְךְ. פאה פ"ה מ"ד: וצריך ליטול וצרך גרסי' בלי יו"ד. וכמ"ש בפ"ז דמס' שביעית סי' (= משנה) ד. בהו' לו: וצרך יטול (ואח"כ אין "יטול")¹². ובשביעית: ולא צרך לו בלא יו"ד גרסי' וכן הוא ברד"ק ז"ל בשרש צרך וכן בספר מדויק וכן הגיה ה"ר יהוסף ז"ל. וכ"ה ברמב"ם. וכן הוא בהו' לו¹³. מע"ש פ"ג מ"ג (מי שהיו לו מעות בירושלם וצריך לו): וצרך להם גרסינן בלי יו"ד ודכוותה כתבתי ג"כ בפ"ז דשביעית סימן ד. וכן בהו' לו ובירוש' כ"ל. "להם" (במקום "לו") גם בכ"מ.

ובשני מקומות מביא נוסח "ואין צורך לומר" במקום "ואין צריך לומר": שביעית פ"א מ"ד: י"ס (= יש ספרים) דגרסי' אין צורך לומר וכו'. וכן הנוסח בהו' לו ובירוש' כ"ל.

שביעית פ"ד מ"א: ואין צורך לומר כך הגיה ה"ר יהוסף ז"ל. וכן הנוסח בהו' לו ובירוש' כ"ל. וכן הנוסח "צורך" גם בשביעית פ"ח מ"א (בהו' לו ובירוש' כ"ל) ובתרומות פ"ח מ"ד (בירוש' כ"ל) ובב"מ פ"ד מ"א (בירוש' כ"ל).

(3) כ כד. תרומות פ"ח מ"ו: אפי' הם ככר... אבל הר"ש שיריליו כתב ה"ג ואפי' הם ככד בדלי"ת כלומר גדולים כמו כד כדאמרי' בפ"ק דר"ה דף טו [ע"ב] אפי' היה האתרוג כזית ונעשה ככד ע"כ וגם שם נפל טעות. ובערוך לא מצאתי לא זו ולא זו לא בערך כד בדלי"ת ולא בערך כר ברי"ש. ומ"מ גם ברב אלפס שם בפ' שני דע"ז איתא ככד בדלי"ת בשני הדפוסין וגם בדפוס שאלוניקי וגם הרב בצלאל אשכנזי ז"ל הגיה במתני' ככד בדלי"ת.

בירוש' כ"ל: ככד, הו' לו: ככד (= ככד, ט"ד?), בעל תוי"ט מביא נוסח: ככד (בדפו' נשתבש: ככר).

4) חוררי. מעשרות פ"ה מ"ז: חורי הנמלים וכו'. הרמב"ם פ"ג מהל' מעשר סימן כג כתוב חדרי הנמלים בדלי"ת ורי"ש. וה"ר יהוסף ז"ל הגיה חוררי בב' רישי"ן וכן הגי' במתני' דבספ"ד דפאה.

בהו' לו ובירוש' כי"ל — בשני המקומות: חוררי, ד"נ: חררי.

5) דמיו = דמאי שלו. מע"ש פ"ד מ"ו: אם היה עם הארץ נותן לו מדמיו (בדפו': מדמאי) גרסי' בשקל ותקח מפריו (בר' ג ו) וקרי ליה הכי דמאי שלו אע"ג דחבר ניהו תריץ מה שעם הארץ הוא למוד לאכול דעמי הארץ אוכלין דמאי דחשודין הן עליו הר"ש שיריליו ז"ל. וה"ר יוסף לא נקדו אכן כתב בכל הספרים מצאתי דמיו ע"כ.

דמיו גם בכי"מ וד"נ ובהו' לו ובירוש' כי"ל.

6) מיסוק. חלה פ"ג מ"ט: זיתי מיסוק כך מצאתי במשניות כתיבת יד והוא על משקל זיתי ניקוף. ואי' גרסי' מסיק צריך לגרוס בניקוד קמץ המ"ם ובלתי דגש על משקל בציר או גרסי' זיתי מסק בלתי יו"ד כך נלע"ד. אבל מסיק בפתחות המ"ם ודגש הוא תואר לחובט הזיתים. וכן בהמשך דבריו ובדברי הר"ש שיריליו הוא מעתיק תמיד „זיתי מיסוק“. בהו' לו' מיסוק.

7) רבעה = רבע שקל = חצי דינר. מע"ש פ"ב מ"ט: רע"א שלשה דינרי כסף וברביעית כסף ברביעית מעות כך צ"ל. אבל הר"ש שיריליו ז"ל גריס וברבעת כסף וברבעת מעות בוי"ו ובלא יו"ד כלל. הגהה גם ה"ר יהוסף ז"ל כתב וז"ל וברבעת כסף וכו' פי' וברובע של השקל שהוא מטבע שנקרא רבעת לוקח כסף וברבעת האחר שהוא חצי הדינר האחר לוקח פרוטות כך נ"ל. וכן מצינו בתלמוד לשון זה ועמדו קנים בו ביום ברבעתים (כריתות ספ"א) עכ"ל ז"ל. הו' לו: וברביעת כסף וברביעת מעות, כי"מ: וברביעית כסף וברביעית מעות, וכן בירוש' כי"ל (והמגיה מחק: וברביעית מעות).

ועי' מ"ש מו"ר במבוא לנזה"מ עמ' 76.

8) ופדיין = ופדאן. חלה פ"ג מ"ד: וכתב הר"מ דילונזאנו ז"ל נ"א ופדן ע"כ. גם ה"ר יהוסף ז"ל הגי' ופדיין בשני יודי"ן.

ופדיין גם בירוש' כי"ל ובהו' לו (אלא שבפ"א נשתבש — ט"ד ? — ופדיון).

9) עוזרין. דמאי רפ"א: והעוזרין בשני רישי"ן הגיהו ה"ר יהוסף ז"ל. בירוש' כי"ל: העוזרין, בהו' לו: החוזרין והוא הזעזור בערבית, ובפי' הרע"ב נשתבש: הזעזור (בדל"ת).

כלאים פ"א מ"ד: והעוזרדים כתב ה"ר יהוסף ז"ל והחוזרין בחי"ת ושתי רישי"ן וכ' ס"א בעי"ן ושתי רישי"ן וכן הגיה ג"כ בפ"ק דשביעית סי' ג. אף כאן ירוש' כי"ל: והעוזרין, הו' לו: והחוזרין.

מעשרות פ"א מ"ג: והעוזרין הגיה ה"ר יהוסף ז"ל והחוזרין בחי"ת ושתי רישי"ן וכ' ס"א והעוזרין בעי"ן ושני רישי"ן. וכן בפ"ק דכלאים סי' ד. כי"מ וירוש' כי"ל: והחוזרין, הו' לו: והחוזרין, ד"נ: והחוזרדים.

10) טחון. דמאי פ"ג מ"ד: המוליך חטים לטחון כו' בפ' הניזקין (גטין סא ב) פי' רש"י ז"ל לטחון זה שם האומן בלשון המשנה...

לטחון — גם בד"נ ובהו' לו, וכן בכי"ל, אלא שהמעתיק קרא לטחון והוסיף „עם“: לטחון עם הכותי או לטחון עם עם הארץ, אבל אח"כ: לטחון הנכרי דמיי. ונ"ל שכך היה גם לפני הרע"ב, שפירש: לכותי שטחון התבואה.

לטחון — גם במכשירין פ"ג מ"ה (אם כן אין במשנה השם "טוחן"! ובתוס' ב"ק פ"י ה"ט. טחון הוא על משקל לקוח מסור וסרוק.

1. שמות שאינם שגורים

המעתיקים והמדפיסים החליפו גם שמות אנשים ומקומות שאינם שגורים בשגורים יותר. ור"ש עדני מביא לנו את השמות הנכונים:

(1) חוץ לארץ — כך מגיה ר' יהוסף אשכנזי בכל מקום. למשל מעשרות פ"ג מ"י.

(2) גזיב — כך מגיה ר"א בכל מקום שבדפוס "גזיב" (דמאי פ"א מ"ג, שביעית פ"ו מ"א, חלה פ"ד מ"ח). וכן הוא בהו' לו ובירוש' כי"ל. ועי' מבוא לנוה"מ עמ' 1226.

(3) ביתור — חלה פ"ד מ"י (נתאי איש תקוע הביא חלות מביתור ולא קבלו ממנו): מביתור צריך להגיה מבייתור וכ"ה בד"נ וירוש' כי"ל, הו' לו: מביתור, ד"ו ר"פ: מביתור¹⁴.

(4) אנטיטס — חלה פ"ד מ"א (בן אנטינוס): בן אנטיטס גרסי' ס"א בן אטיטס וכן הוא בערוך ופי הר"ש שיריליו ז"ל וז"ל בן אטיטס שם איש. כי"מ וירוש' כי"ל: אטיטס, הו' לו: אטטס (ועי' ד"ס). ביונית ἀττίς (אייסכילס) = בלתי נענש, בלתי נכבד (השוה בן הנוף).

(5) ר' יהושע בן בתירה — פאה פ"ג מ"ו: ר' יהודה בן בתירה קבלתי שצריך להגיה ר' יהושע בן בתירה. וכן הנוסח בכי"מ והו' לו וירוש' כי"ל.

2. דקדוקי אותיות

הגהות רבות, קצרות או ארוכות בלשונן, עוסקות בעניני לשון וסגנון, והן עזות לדייקנותם של חכמים אלו ועומק ידיעתם בלשון. וכבר אמר הרמב"ם ז"ל בערלה פ"ג מ"ב בקשר עם פי' "הסיט": הסיט הוא שתות הזרת וראיתי בזה המלה פירושים הרבה וזכרתי מהן פחות שבשיעורים לחומרא ונתחזק אצלי זה הפירוש מפני שהוא פירוש הקדמונים והקדמון הוא יותר חכם בלשון מן האחרון. הנה כמה מהגהותיהם המתאימות לנוסחאות כתבי היד הנמצאים עמנו כיום:

- (1) שביעית רפ"א: עד אימתי חורשין שדה האילן בלא בי"ת גרסינן וכן הגיה הר"ר יהוסף ז"ל. וכ"ה בכי"מ והו' לו. וברפ"ב: וגם הכא גרסינן שדה הלבן בלא בי"ת וכן הגיה הר"ר יהוסף ז"ל. וכ"ה בהו' לו ובירוש' כי"ל¹⁵.
 - (2) מעשרות פ"ג מ"ד (מצא קציצות בדרך... וכן תאנה) בזיתים ובחרובין הר"ר יהוסף ז"ל. הגיה הזיתים והחרובין. וכ"ה בכי"מ ובירוש' כי"ל.
 - (3) ערלה פ"א מ"ד (וכמה יהא השורש): וכמה יהא בשרש כך הגיה הר"ר יהוסף ז"ל. וכ"ה בכי"מ ובהו' לו ובירוש' כי"ל.
- כמה יהא ב' רגיל: שביעית פ"ד מ"י, ב"ב פ"א מ"ה, כלים פ"ה מ"א, אהללות פי"ב מ"ו, נגעים פ"ד מ"ד, פי"א מ"ה, פרה פי"ב מ"ה, מקואות פי"ו מ"א.

14 ולדעת הורו"ק, ארץ ישראל ושכנותיה, ערך ביתר וו, היא בִּיתְרִיָּה לדרום ואדי קרן.

15 עי' תקוע שבגליל. וחרש ב' אינו חרש את, כי בית זו היא בית החלק, ואכמ"ל.

ר"ר ע. צ. מלמד : „מלאכת שלמה“ לר' שלמה עדני שנה

✓ (4) שביעית ספ"ה: מחזקין בלא יו"ד וכן ומחזקין כן הגיה ה"ר יהוסף ז"ל בנקודת שבא.

הו' לו: מחזיקין, מחזקים; ירוש' כ"ל: מחזקין, ומחזיקים ואמנם יש הבדל בין שני הבניינים: הפעיל — ת מך ו ת פ ס, פיעל — ע ו ד ד: חזקו ידי מרעים (ירמ' כג יד), חזקו ידים רפות (ישע' לה ג); וידיים רפות תחזק (איוב ד ג). והחזקת בו ויק' כה לה); והחזיקי את ירך בו (בר' כא יח); עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאשר (מש' ג יח).

(5) ברכות פ"ו מ"ג (על החומץ ועל הנובלות ועל הגובאי אומר שהכל ... ר' יהודה אומר כל שהוא מין קללה אין מברכין עליו): ונראה לע"ד דל"ג מין ביו"ד אלא מן בלתי יו"ד אע"ג דגבי גובאי שייך מין ביר"ד. אחר זמן רב באו לידי המשניות עצמן (דפו': עצמו) של ה"ר יהוסף ז"ל ומצאתי שמחק היר"ד של מין וכתב כ"ה בספר אחר וכן נ"ל לגרוס וס"א מין ונ"ל טעות דחומץ ונובלות לאו מין של קללה הם עכ"ל ז"ל.

המעתיקים — ואחריהם המדפיסים — לא עמדו על כך והעתיקו והדפיסו „מין“ ביר"ד.

(6) שביעית רפ"ז (כלל גדול אמרו בשביעית כל שהוא מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעים): הגה"ה ונלע"ד דגרסי' הצבעין הצד"י בשבא וכן הוא בקצת ספרים בלי זי"ו.

הו' לו: הצבעין, וכן שואל הירוש': צב עין לאדם מהו.

(7) ערלה פ"ב מ"ד (ובכלאי הכרם אסור ובית שמאי אומרים ...). ובכלאי הכרם אסור בש"א אף מטמא כך צ"ל. וכ"ה בכי"מ והו' לו.

(8) ערלה פ"ב מט"ו (שנפלו בקדרה): ומצאתי מוגה בלשון המשנה שנפלו לתוך הקדרה וכן בספרי כתיבת יד.

וכ"ה בהו' לו ובירוש' כ"ל, כי"מ: שנפלו לקדרה¹⁶.

(9) ודוגמא נאה לניתוח לשוני תשמש משנת חלה פ"א מ"ח: ונעשית ביו"ט ... וי"ס דגרסי ונאפית ואינה נאפית ... ומצאתי כתוב שם פ' שני דביצה דף רץ בס' מלחמות ה' וז"ל ועוד שאין אנו גורסין במשנה ונאפית אלא ונעשית בי"ט ואינה נעשית בי"ט וכן בנוסחי משניות הספרדיות בכולן ובנוסחת הירושלמי שלא עבר עליה קולמוסן של מגייה ספרים וכל מקום ששנו חכמים בלשון הזה עיקר גלגולה ולישתה הוא הנקרא עשייה כענין ששנינו העושה עיסתו קבין ... ונוסחי דגמ' דגרסי ונאפית אורחא דלישנא נקט והוא גופיה לישא ועריכה נמי בכלל כענין ששנינו ואין אופין <פתין> גריצין (ביצה פ"ב מ"ו) שפי' אין עושין וכן בכל מקום והכי נמי סוגיא דתלמודא בכמה דוכתי לשנויי לישנא דמתני' ולא קפדי אלא אעיקר דינא.

ח. הערות על ניקוד

בכמה מקומות מעיר ר"ש עדני על שינויים בניקוד, ביחוד שינויים המשגים גם את תוכן הדברים. למשל:

(1) ברכות ספ"ט: כל חותמי הברכות בנקודת שוא תחת התי"ו גרסי' לה דקאי אשלוחי צבור כמו שאכתוב. ואי הוה קאי אחתימת הברכות הו"ל למתני כל

חתימת הברכות או לכה"פ ליתני בכל חותמי כך גלע"ד. ובירוש' וגם בגוססת ספרי כ"י אין שם מלת אומרים, ולזו הנוסחא שייך שפיר לגרוס חותמי התי"ו קמוצה או חותם כמו שהוא בקצת נוסחאות. וז"ל ה"ר שלמה שיריליו ז"ל כל חותמי ברכות שבמקדש כל כהנים שלוחי צבור שבמקדש וקרי להו חותמי משום ששאר הברכה העם היו אומרים אותה. אבל סיום הברכה היו מניחין לשלוחי צבור המקריבין הקרבן לאמרם דהם לא היה להם מילוי לב להזכיר שם המלך הגדול הגבור והנורא עכ"ל ז"ל. הו' לו: כל חותם הברכות שהיו במקדש היו מן העולם. "אומרים" לי' גם בירוש' כ"ל. חותם — גם ד"ו.

(2) פאה פ"ב מ"ב: שאין הבקר הקו"ף דגושה החורש בבקר אינו יכול לעבור בכלי המחרישה שלו ע"כ ("לשון הר"ש שיריליו") וגם ה"ר יהוסף ז"ל נקד דגש. וכן בשביעית פ"א מ"ה הביא לשון הר"ש שיריליו: הבקר כמו חמר צייד.

(3) פאה פ"ה מ"ג: מפני שאפשר מצאתי מנוקדת (דפו': מנקודת) האל"ף בנקודת חירק. שוב מצאתי שכתב החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל כן מצאתי בספרים ישנים שאיפשר ור"ל שאי אפשר כי כן דרך הישנים (= הקדמונים) לכתוב בלשון קצר. הו' לו וירוש' כ"ל: שאיפשר.

(4) מעשרות פ"א מ"ז (היין משיקפה): גלע"ד דבפתח היו"ד גרסינן לה לפי הפי' שפי' רבינו שמשון ז"ל משיסיר החרצנים וכו' וכמו שהעתיק ר"ע ז"ל. אבל הרמב"ם ז"ל פי' משיקפה פי' משיעלה עליו קצף משמע דגרסי' בחירק תחת היו"ד. ולהלן: אע"פ שקפה הר"מ די לונזאנו נקד שקפה הקו"ף בחירק וכן ה"ר יהוסף ז"ל הגיה יו"ד אחר הקו"ף. הו' לו וירוש' כ"ל: שקיפה.

(5) ודברים ברורים משמיענו בפאה פ"ג מ"ו על נקודת של המלים "מקרקעין" ו"מטלטלין". וז"ל: ובודאי שמ"ש שם ("הרשב"ץ") שטועה מי שקורא מקרקעי בחיריק פשוט הוא. דאע"ג דבלה"ק נקראים קרקעות מ"מ בל' תרגום לא מצינו בשום מקום שנקראו קרקעי אלא במ"ם נוספת מקרקעי והיא בנקודת שוא. אכן מטלטלין דבל' משנה וברייתא גלע"ד שעיקר קריאתו היא בחיריק כלומר דברים המתטלטלין. ומצינו ג"כ בכמה דוכתי בלשון רז"ל שנקרא טלטל בלא מ"ם דאי גרסי' מטלטלין בשוא יתחלף השם בפועל דתנן בכמה דוכתי מטלטלין בשוא. וחד מיגיהו בס"פ כירה (שבת פ"ג מ"ו) מטלטלין נר חדש וכו'. אכן כאן גבי כתובה כיון שהוא תרגום וגם כדי להקל על הלשון גרסי' מטלטלי בשוא אגב מלת מקרקעי שהוא מוכרח בשו"א, וכשיצטרך לומר לשון מקצת צריך לכתוב ממקרקעי וממטלטלי המ"ם הראשונה בנקודת חיריק והשניה בשוא כדכתיבנא.

(6) בפאה פ"ז מביא הגדרת "כתף" ו"נטף" מס' אגודה, תשובות רה"ג, ר"ש שיריליו, בס' באורים שיסד הגאון מה"ר ישראל על פי' רש"י ז"ל לחומש, ס' יראים, הרא"ם, כסף משנה וחותר: וגלע"ד דמדברי כולם משמע דאפשר שנגרוס כתף נטף שתי המלות בפתח קמץ והוא יותר קל על הלשון וק"ל.

(7) ובכלאים פ"ב מ"ג בקשר ל"יופך" מעיר על דברי תוי"ט: ומה שכתב התי"ט ובא צירי תחת סמ"ך כו' אם כונתו על מלת אל תוסף ראות פני (שמ' י כח) שהביא, במחילה מכבודו שאותה הסמ"ך היא בפתח קטן (= סגול) ואם ימצא שום ספר שהיא בקמץ קטן (= צירי) הוא טעות ודאי. שהמלה מלעיל. ואם כיון על מלות דבעלמא כגון יוסף ה' לי בן אחר (בר' ל כד) ניחא.

(8) ובמקום אחד (שביעית פ"ט מ"ט) מביא בשם ר' יהוסף ז"ל, שיש לקרוא את הלשו בתמיהה: וחכמים אומרים אין החוטא נשכר פי' ה"ר יהוסף ז"ל בתמיה

פי' וכי דבריו אין החוטא נשכר שאתה מניחם בידו ליתנם למי שירצה כאילו היו שלו והרי הוא נשכר בזה שיתנם לאוהביו...

ט. נוסחאות תמוהות

בכמה מקומות מעיר ר"ש עדני על נוסח בהסתייגות וזהירות; או שהוא מדגיש, שהנוסח מוטעה ואעפ"כ לא נמנע מלהביאו. למשל:

(1) דמאי פ"ה מ"ט: ה"ג וכמדומה לי שכך ראיתיו במשנה כ"י דווקנית משל ישראל על של כותים ומשל כותים... וכך שנויה בתוספתא וכך ראיתי רוב שוני משניות הדייקנין גורסין. אכן בס' תוי"ט נראה דל"ג במשנה.

(2) שביעית פ"ז מ"ד: ותמהתי שראיתי שהגיה ה"ר יהוסף ז"ל ובלבד שלא תהא אומנותו ל כן בנו"ן וכתב שכן מצא בכל הספרים ואי הוה מגיה ל כן לא הוה תמהנא. "לכן" גם בהו' לו.

(3) שביעית פ"ז מ"ו: והלוטם תמהתי שבשלשת ספרי הדפוס ("של הרמב"ם") שם פ"ז דה' שמיטה ויובל כתיב והלוטם בסמ"ך.

(4) בכורים פ"א מ"ח: נטמאו בעזרה נופץ וכו' מצאתי בספר כתיבת יד דגרסי' נטמאו בעזרה מביא ואינו קורא וגראה ששם נפל טעות. "מביא" גם בכי"מ.

(5) מע"ש פ"ד מ"ח: ואיני יודע טעם למה שראיתי מוגה במשנה הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל כך בש"א בודאי י"א וכו' והשאר נמחק. ושמא תלמיד טועה הגיהו ונתלה באילן גדול וכן כמה הגהות אחרות מצאתי שם שלע"ד לא מצאתי בהן לא טעם ולא ריח אא"כ נאמר שכך מצא הגרסא בספרים ישנים. אחר זמן רב באו לידי המשניות שלו ומצאתי שגם שם הוגה בש"א בודאי אחד עשר וכל השאר עבר עליו קולמוסו וכתב בחוץ (= בגליון) בס"א גרסי' כמו בפנים ונ"ל שהוא שבוש עכ"ל ז"ל.

וכן הנוסח בכי"ל, והושלם בגליון עי"א: הכל עשרה ובית הלל אומ'.
(6) ברכות רפ"ט: מצאתי שהר"מ דילונזאנו ז"ל כתב מקום שנעקרה עבודה אומר ברוך שעקר עבודה מארצנו ומחק בקום עשה מלת זרה¹⁷.

ובמקומות שהנוסח היה משובש מביא תחילה את נוסח המשנה בשלמותה ואח"כ נושא ונותן בה. למשל שביעית פ"ט מ"ב: כך צריך להיות גירסת המשנה ונוסחתה שלש ארצות... מדינה אחת. ונלע"ד...

י. הגהות הנוגעות בהלכה

מהרבה הגהות יש נפקותא גם לענין הלכה. למשל:

(1) ברכות רפ"א: לאכול בתרומתן ראיתי שכתב הח' השלם הר'. מנחם עזריה גר"ו דיש ספרים ישנים דאישתכח בהו דלא גרסי מלת לאכול אלא משעה שהכהנים נכנסים לתרומתן וקמ"ל דטבו"י פוסל את התרומה במגעו דבר תורה...
(2) ברכות פ"א מ"ב: וגומרה עד הנץ החמה מלת וגומרה ר"ל וקורא אותה מלשון ותיקין גומרין אותה קודם הנה"ח מעט כדי שיסיימו אותה ואת ברכותיה עם הנץ החמה ויסמכו לה התפלה... וברב אלפס ור' יונה ז"ל משמע דל"ג מלת

17 ועי' מחקרו של יצחק ווארטסקי, "עבד ועבדה" — לשון בויין ושיקוץ, תרביץ שי"ח עמ' 116 ואילך.

וגומר... וגם הר"י ז"ל מחקה וכ' כן מצאתי וכן נ"ל דהא ר"י אינו אומר וגומר עד ג שעות ע"כ.

(3) שביעית רפ"ד: ואבנים לא גרסי' במתני' וכן גמי משמע קצת מפי' הר"ש שיריליו ז"ל ח"ל... ועיין ג"כ ברש"י ז"ל ברפ"ק דגדה וברמב"ם בחבורו משמע דהוה גריס ואבנים וכן ג"כ משמע מפירושו ז"ל. והר"ר יהוסף ז"ל מחק מספרו מלת ואבנים וכתב וי"ס אחרים דגרסי(נן) ואבנים ונ"ל דטעות הוא דהא לעיל אסר באבנים וכמה חילוקים יש בפרקים דלעיל באבנים. וכן לי' "ובאבנים" בד"נ ובכ"מ ובהו' לו ובירוש' כ"ל (ונוסף עי"א בין השיטין).
וכן נושא ונותן בענייני הלכה משלו. למשל:

(1) ברכות פ"ט מ"ג: נלע"ד דגם על ורד חדש מברך שהחיינו בראיתו או בהריחו לפי מה שנהגו העולם שלא לברך שהחיינו אלא בשעת אכילתו של הפרי... ולסברא זו שמעתי שהסכימו כמה מחכמי הדור יצ"ו וכן השיב לי ג"כ בתשובת שאלה החכם הרשום בדורו כמהר"ר יעקב אבולעפיא זלה"ה.
(2) שביעית פ"י מ"ב: נלע"ד שהמלוה לחבירו מיני פירות או מיני אוכלין מידי דלא הדר בעיניה דהוי דומיא דהלואת כסף דלא הדר בעיניה השביעית משמטת...

אך גם לפירושים, שהוא מביא (ביניהם פירושים ששמעם בע"פ), שהם רוב בניינו של הספר גודעת חשיבות רבה. יש בהם פשטות והעמקה כאחת. ומכמה מהם יש תוצאות מכריעות להלכה. למשל:

(1) פאה פ"ג מ"ז (הכותב נכסיו לבניו וכתב לאשתו קרקע כל שהוא אבדה כתובתה): אבדה כתובתה מהני נכסי אם לא יקנה הבעל נכסים אחרים הרי הפסידה... הר"ש שיריליו ז"ל. ואפי' חזרו ובאו לידו מאותן נכסים כגון שמת אחד מן הבנים וירשו גובה מהם...
וכך פוסק הרמב"ם (הל' זכיה ומתנה פ"ו ה"ט): אבל מנכסיו שיבואו לו אחר אלו נוטלת מהן כתובתה.

(2) ברכות פ"ב מ"א: מפני היראה הרשב"א והרא"ש ז"ל פירשו אביו או אמו או רבו חשוב מפני היראה דכתיב איש אמו ואביו תיראו (ויק' יט ג) ומורא רבך כמורא שמים (אבות פ"ד מ"ב) ע"כ... וכ' עוד הרשב"א ז"ל דמי שגדול ממנו בחכמה אע"פ שאינו רבו הוי בכלל מפני היראה ע"כ¹⁸.

יא. פירושים

הנה כמה פירושים הקרובים יותר לפשוטה של משנה:

(1) ברכות פ"א מ"ד (אחת ארוכה ואחת קצרה): וז"ל הר"ר יונה ז"ל בקיצור והק' טובא הר"ר יעקב ז"ל על פי' רש"י ז"ל ומש"ה פי' אחת ארוכה ואחת קצרה ר"ל שאם ירצה יאריך בהם שיוכיר יציאת מצרים ואם ירצה יקצר בהם) שלא יזכיר בה יציאת מצרים ואחת ארוכה דקתני ר"ל בין ארוכה בין קצרה ודומה לזה מאי דאמרי' אחת בתולות ואחת בעולות שר"ל בין בתולות בין בעולות ומ"ש מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר אינו חוזר לראש אלא מלתא באנפי נפשה היא שהברכות שהן ארוכות כגון קידוש והבדלה אין לו לקצר ממטבע שלהן כלום. ומקום שאמרו לקצר כגון ברכת בפה"ג וכיו"ב אין לו להאריך בהן. ומ"ש אח"כ

לחתום אינו רשאי שלא לחתום הוא פי' מה שאמר תחלה מקום שאמרו להתאריך אינו רשאי לקצר ור"ל ברכה שהיא ארוכה וצריכה חתימה אינו רשאי לקצר כלל מהמטבע שלה מפני דאם יקצר לא יצטרך לחתום בה ואינו רשאי שיעשה בענין שלא לחתום. וברכה שהיא קצרה ואין לו לחתום בה אינו רשאי הוא להתאריך במטבע ולהוסיף בה אח"כ שא"כ יצטרך לחתום ומקום שאמרו שלא לחתום אינו רשאי לחתום ע"כ.

(2) ברכות פ"ד מ"ד (בכל פרשת העבור) : ופי' הר"ש שיריליו ז"ל דבירושלמי מפרש כל שאלות שליו צבור ע"ש שעובר לפני התיבה עָבֹר לשון עובר כמו מסור טחון בלשון משנה פרשה לשון פירוש שמפרש ש"צ בשפתיו מה שצריכין הצבור כמו ואת פרשת הכסף (אס' ד ז) ע"כ.

(3) פאה פ"ו מ"ד : ושמעתי שדקדק החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל דהא דנקט תנא זה פניו לצפון וזה פניו לדרום ולא קתני זה פניו למזרח וזה פניו למערב משום דלשון חכמים מרפא (כתובות קג ע"א) דאשמעי' אגב אורחיה שכ"א הטה פני ולצד שאין השמש מכה בין בשחרית בין בערבית.

(4) פי' של הר"ש שיריליו ל"אגודות השום" (פאה פ"ו מ"י) נראה יותר. וז"ל : וכן באגודות השום והבצלים לפעמים זורעי השומין בשעת עקירתן עושין מהן אגודות גדולות להקל מעליהם הקבוץ להוליכן למקום הגרן לייבשן ואח"כ חחרין ומחלקין אותן לכריכות קטנות כדי המשקל הידוע להן ומוליכין לשוק למכור או לבית להתקיים ואם שכח אגודה גדולה מהן שסופו לחזור לחלקה ולאגוד ממנה כריכות קטנות א"ל שכחה כדאמרינן לעיל בירושלמי מה קציר שאין אחריו קציר אף עמור שאין אחריו עמור והכי משמע בתוספתא.

(5) חלה רפ"א : והקשה החכם הר"ר משה פיזנטי ז"ל דהא תנינן לה חדא זימנא במנחות החטים והשעורים והכוסמין ושבלת שועל ושיפון הרי אלו חייבין בחלה ומצטרפין זה עם זה וכו' וא"כ למה תנינן לה תרי זימני... ואיכא למימר דהתם אגב גררא נקטי' משום עומר וחדש דמשתעי בי' ומש"ה תני הכא מניינא והתם לא תנא מניינא. א"נ נקט מניינא לאשמעינ' דאלו החמשה מצטרפין אידך לא כדמפ' ואזיל ומצטרפין וכו' ע"כ.

(6) ופי' של ר' יהוסף ל"נוטל אדם כדי חלה וכו'" (חלה פ"ד מ"ו) נראה יותר, וז"ל : פי' מי שקונה פת מן הנחתום שחשוד על החלה ורוצה להפריש עליו חלה מעיסה טהורה כיצד יעשה שהרי זה הפת אינו ודאי טבל אלא דמאי והעיסה היא ודאי חייבת ואסור להפריש מן הודאי על הדמאי ועל כן קאמר התנא שמותר לאדם לעשות עיסה וליטול ממנה השיעור של החלה שהיא חייבת ולהניחו בפני עצמו כדי שיוכל להפריש מאותה העיסה חלת דמאי ואחר שעשה את כל העיסה חלה יקרא שם לאותה חלה שנטל כבר כדי להוציא מן העיסה עצמה חלה שהיא ודאי טבל וה"ק מתני' נוטל אדם כשיעור חלה מעיסה החייבת שרוצה לעשות בטהרה מאותה העיסה יטול תחלה כדי חלה כדי שיהא רשאי להיות מפריש מן העיסה על סמך אותה החלה חלת דמאי עד שתסרח העיסה כי חלת דמאי נטלת מן הטהור וכו' כן נ"ל לפ' לשון המשנה וצ"ע ע"כ.

ר"ש עדני מעיר בפירושו הערות הנוגעות לתולדות החכמים ושיטותיהם. למשל במעשה של ר"ט שהטה לקרות כדברי ב"ש (ברכות פ"א מ"ג) מזכיר המסופר עליו בירוש' שאף בפירות שביעית נהג כב"ש שאמרו "אין אוכלין פירות

שביעית בטובה (שביעית פ"ד מ"ב), כלומר: אין מחזיקין טובה לבעלים והסתכן כנפשו.

יב. הגהת לשון מפרשי המשנה

ר"ש עדני מגיה גם לשונות מפרשי המשנה הקלאסיים:

(א) רמב"ם. 1) ברכות פ"ו מ"ב: וכוונסחא זו נמצא ג"כ בספר צובא שהוגה מפי הרמב"ם ז"ל וחתומת ידו עליו. 2) תרומות פ"א מ"ה: הרמב"ם ז"ל גריס שלא ניטלה תרומתו ז"ל ואמרם ממעשר ראשון... אבל מצאתי לשונו ז"ל מוגה כך ושיתננה...

וחבל שמדפיסי וילנא השמיטו ממלאכת שלמה לשונות הרמב"ם הנמצאים גם בתוי"ט, וצינו במ"ש בסוגריים "הובא בתי"ט". למשל בראש תרומות. כמו שאמרנו לעיל הוציאו המדפיסים גם את מראי המקומות שלו להרמב"ם ממקומם והכניסום בציונים שלהם. ויש שהוא מעיר על הלכה שאינה בהרמב"ם. למשל: ולא נמצא לי (= לו?) דין זה בחבור הרמב"ם במשנה תורה (שביעית פ"ה מ"ג).

(ב) הר"ש משאנץ. כבר בדורות שלפניו נתחבטו חכמים בפ"י דברי הר"ש, וכך מדגיש בעל "מלאכת שלמה" בפאה פ"ה מ"ב: ובפ"י הר"ש ז"ל למשנה זו נפלה מחלוקת ארוכה בהבנתו בין הרב ר' יעקב בי רב והרב ר' לוי בן חביב ז"ל עם הרב שמואל הלוי ז"ל תמצאנה בשו"ת לה"ר לוי בן חביב ז"ל מתחלת סימן קי"ב עד סוף סי' קי"ז.

ור"ש עדני גם הוא עסק בהגהות ר"ש בספרו "בנין שלמה" לחכמת בצלאל. וכך הוא כותב בדמאי פ"ז מ"א: ומ"ש בר"ע ז"ל מודד לו האחד ואח"כ [כו'] הוא לשון מועתק מהר"ש ז"ל. אמנם כבר מצאתי בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מוגה שם בר"ש ז"ל שמחק מלת מודד וכתב במקומה סמוך לו לזה האחד יהיה ואח"כ וכו' והוא תחלת דבור וכמ"ש בס' ההגהות שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל.

ובשביעית פ"ו מ"ה כותב: ועי' בפ"י הר"ש משון ז"ל עם ההגה"ה שהעתקתי עליו בספר שקראתיו בנין שלמה לחכמת בצלאל.

(ג) ויותר מן הכל דאג ר"ש עדני לנקוי לשון הרע"ב מטעויות, שהרי פ"י הרע"ב הוא אבן היסוד ל"מלאכת שלמה". ומדפיסי ראם הגיהו בכמה מקומות את לשון הרע"ב ע"פ מ"ש והשלימו את החסר (למשל כלאים רפ"ג ופ"ה מ"ה).

חשובות ביחוד הגהות בפ"י הרע"ב, שתוצאה נודעת להן להלכה. למשל: 1) ברכות פ"ד מ"א: בפ"י ר"ע ז"ל אינו יכול להחשיבו לילה ולתפלל בו ערבית וכו'. כתב הח' הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל ג"ל לקרוא בו ק"ש של ערבית. וכן לקמן בסוף ל' ר"ע ז"ל דקאמר ומשם ואילך יוכל להתפלל ערבית. ר"ל ק"ש של ערבית שהרי בתפלה אמרו מתפלל אדם של שבת בע"ש וכו' ויש מחל' בדבר ע"כ.

2) פאה פ"ח מ"ג: בפ"י ר"ע ז"ל ג"ל שכך צ"ל: ואית דמפרשי שעורה של אורז קודם שנכתש במכתש והוסרה קליפתו ממנו קורא לו שעורה ולאחר דישה דהיינו קודם כתישה בעודו וכו'.

3) בתרומות פ"ב מ"ב מוחק ג תיבות בפ"י הרע"ב, ובהגהה הוא מעיר: וכן מצאתי אחר זמן רב שהגיה החכם ה"ר סולימן ז"ל במשנתו בין בפ"י הרמב"ם ז"ל בין בפ"י ר"ע ז"ל.

(4) תרומות פ"ח מ"ה: בפ"י ר"ע ז"ל צריך להגיה שיעור המים להיות מותרים משום גלוי וכו' או לכל הפחות צריך להיות כך שיעור המים מלהיות אסורין משום גלוי וכו'.

יג. ענוותנותו

כחוט השני עוברת בכל החבור מדת ענוותנותו הגדולה. את הערותיו לדברי חכם פותח ב"אמר המלך ט". אבל כשהוא חולק על אותו חכם פותח בענוה "ואני ההדיוט נלע"ד" (תרומות רפ"א):

(1) הקשה הרש"ש ז"ל... והיה נלע"ד לפרש דתנא רישא לגלויי סיפא ודוחק אע"פ שמצאתי שכן תירץ ג"כ בתוי"ט. ותירץ הוא הר"ש שיריליו ז"ל... עכ"ל ז"ל וצ"ע אם נפלה שום ט"ס... ולע"ד אני ההדיוט גראה לתרץ... ע"כ בקיצור עם הפירוש שנלע"ד בו.

(2) תרומות פ"ט מ"ו: ותמהתי שראיתי בפ"י רש"י ז"ל בפ' כ"ש (= כל שעה) דף לד דבר שורעו כלה כגון חטין או צלעות שומין ע"כ כדעת ר' יהודה וכבר תמהו עליו ג"כ תוס' ז"ל שם.

(3) שביעית פ"י מ"ד: תמהתי שמצאתי כתוב בספר הלבוש... אפי' מן התורה הפקר ב"ד היה¹⁹ הפקר דקרא דאלה הנחלות בתורה כתיב ע"כ ושמא הוא ז"ל סובר דאע"ג דהאי קרא בס' יהושע כתיב כיון דיהושע תלמיד משה הוא... כאילו הוא כתוב בתורה.

(4) וכשמשיג על דברי ר"ש שיריליו פותח בהתנצלות (תרומות פ"ה מ"א): ובמחילה מכבודו ואני נושק ידו... (ומסיים): ולא ירדתי לסוף דעתו הנמרצת בע"ד (= בעניות דעתי).

(5) ואף בחכמים שטעו נוהג כבוד. ברכות פ"ז מ"ב: עבדים השנויים בכ"מ עם הנשים הם כנעניים. ומפני שראיתי מי שנסתפק בזה הוצרכתי לכותבו אע"פ שדבר פשוט הוא וברור כשמש וגם ידוע למתחילים.

(6) ואין צריך לומר שכותב בכבוד רב כשהוא משבח פירוש: וכתב הח' ה"ר אלעזר אזכרי נ"ע... עכ"ל ז"ל שפתיים ישק (פאה פ"ו מ"ג).

(7) וכתב בתוי"ט ונ"ל. שהרמב"ם ז"ל אינו מפרש כו' ע"ש שפתיים וידים ישק (דמאי פ"ו מ"ח).

(8) ואף כשמפרש ענין או לשון, שמפרשים אחרים לא עמדו עליו, פותח בענוה: "ותמהתי שלא רמז בזה כלל שום מפרש גם לא הרמב"ם ז"ל לא בפ"י המשנה גם לא שם בחבורו" (פאה פ"ח מ"ה). "ותמהתי שלא ראיתי מי שדבר בזה" (דמאי פ"ג מ"א).

וברפ"ג דבכורים: "יורד אדם בתוך שדהו נלע"ד דאע"ג דמן הראוי ה"ל למיתני בתוך גנתו דהא שדה נקרא של מיני תבואה לרמזו דגם לחטים ושעורים ראוי לעשות כך בשעה שמתחילין לעשות קנה שבולת אלא שלא מצאתי מי שדבר בזה.

יד. ציורים

ככל מפרש סדר זרעים מביא ר"ש עדני גם ציורים, ומדבריו בכלאים רפ"ג אנו למדים תולדות הציורים שבמסכת זו. וז"ל: אמר המלקט כ' הח' הר' אפרים

19 נ"ל ש"היה" תקון הצנורה היא. וכן ב"ח בגטין לו ב.

אשכנזי ז"ל אלו הציורים העתקתי אותם מהמשניות של הח' מוהר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל ואני שמעתי שהן מיוחסות להרא"ש ז"ל. אחר זמן רב באו לידי משניות של הח' הר"ר יהוסף ז"ל ומצאתי שם הציורים הללו. ועל הצורה הראשונה ראיתי שכתב פי' ה' זרעונים... ועל הצורה השנייה כתב כן נ"ל לפרש זריעת י"ג מינים בערוגה עם הגובל ע"כ. ועל הצורה השלישית כתב כן נ"ל לפרש ששה באמצע... ובאו לידי ג"כ ציור לדעת רש"י ז"ל גם כפי דעת הר"ז הלוי ז"ל שהוא קרוב לדעת רש"י ז"ל. גם הציורים שעשה הח' הר" שלמה שיריליו ז"ל ולא הבת הקצור לא העתקתיים הנה. ואנו נאמר כאן: חבל וחבל!

טו. מן החיים בארץ בימיו

מבין השיטין בפירושו אנו למדים קצת על החיים בארץ בימיו. למשל:
 (1) בפאה פ"ה מ"ח מביא בשם הר"ש שיריליו: ועוד מצאתי שכתב וז"ל ואחר שבאתי לא"י תוב"ב הבנתי משנה זאת דקתני לחררה והוא כלי שעושין משבלים שטוח שאין בו בית קבול להוליך בו חררות לתנור וצורתו כמו חררה גדולה וקורין אתה טאבאקי והשתא לא הוי גמר מלאכה.
 (2) ממקצוע הבנייה — שביעית פ"ג מ"ו: של משאוי שנים שנים שכל אבן ואבן מהעשר שנים מהן משאוי של חמור כנהוג בא"י באבנים שקורין זוויאת (כצ"ל, דפו': זוויאש) ואין לפרש דאדם נושא אותן שנים דהיינו אבני כתף ועוד דשתים שנים הוה ליה למתני דאבן לשון נקבה היא כדכתיב והאבן הזאת (בר' כח כב) ²⁰.

טז. ערבית

חבור זה שהוא מלאכה שלמה חסר דבר חשוב מאד, הן להלכה הן לידיעת הלשון והן לחקר החקלאות בארץ: שמות הצמחים בערבית. כנראה שר"ש עדני סמך בזה על הרמב"ם ועל הרע"ב או משום שהמחבר לא בא במגע עם עובדי האדמה בארץ.
 רק בשלשה מקומות בס' זרעים מצאתי שמות ערביים לצמחים, ומהם שנים בשם חכמים אחרים. ואלו הם:
 (1) דמאי רפ"א: והרימין אית דגרסי והדימין בדלי"ת וכן הוא בתוספתא והוא דום בערבי.
 (2) שביעית פ"ט מ"א: כרפס שבנהרות יש מפרשים פריגי"ל בלע"ז דהיינו בקדוני"ש בערבי זהקשה הר"מ דילונזאנו ז"ל דיקשה לפי' זה כי הפריגיל נשמר הוא וכ' דנ"ל דכרפס שבנהרות בראצ"א בערבי ע"כ.
 (3) מעשרות פ"ד מ"ה: שיחליים בירו"ש בלע"ז ובשם רבינו הלל מצאתי שהוא רש"ד בערבי ובלע"ז משטוירס"ו.

יז. סיכום

ר"ש עדני תלמיד חכם צנוע ובקי בכל חדרי תורה זכה לישוב בארץ הקדש ולהסתופף בצלם של גדולי חכמי ישראל בארץ באותה תקופה, והיה קרוב גם לאוצרות הספרים וכתבי יד, ששיבות ארץ הקדש היו מבורכות בהם. ה' חנן אותו גם בטוב טעם וחוש לשוני דק ובהסתכלות חדה. הוא מדקדק בנוסח המשנה דקדוק

למופת: בלשונה, במלותיה ובאותיותיה. הוא מעיר על הוספות המדפיסים, שלא היו בכתבי היד שלפני החכמים בדורו ובדורות שלפניו ואינן גם בכתבי היד שלפנינו. ביחוד נעזר הרבה בהגהותיו של אותו חכם מופלא ר' יהוסף אשכנזי ז"ל. הוא מעיר על ברייתות שנוספו בסופי מסכות. ר"ש העדני מלמדנו גם קריאת הנכונה של מלים נדירות ואף שכיחות במשנה. ואם יש כמה אפשרויות של קריאה באותה תיבה הוא מבררן ומעמיד אותנו על הקריאה הנכונה. הוא מברר סדרן של משניות וכן נותן טעם לסדרם של פרטים במשנה. הוא מוציא לאור צורות נדירות ושמות לא שגורים, שהמעתיקים — ואחריהם המדפיסים — שינום או שיבושם. רוב בנין הספר הוא פירושים, שהביא מספרי חכמים שונים ומפיהם, מכלי ראשון או מכלי שני. יש מהם, מן הפירושים, הנוגעים להלכה ויש מהם המבהירים לנו את המשנה כפשוטה. ר"ש עדני מגיה הרבה את לשונם של מפרשי המשנה הקלאסיים (רמב"ם, ר"ש ורע"ב). חבל שהמדפיסים עשו בו "תקונים" וקצוצים. כבר המחבר מנע מאתנו טובה רבה כי לא הגיש לנו את כל הטוב שבאוצר ידיעותיו וספריו. הרבה דברים גנו מפני הקצור. חבל! יש במלאכת שלמה גם הערות אחדות המגלות לנו טפח מן החיים בארץ קדשנו לפני ארבע מאות שנה. מיעט להביא תרגומי שמות צמחים בערבית, כנראה משום שסמך על קודמיו הרמב"ם ורע"ב. ועל הכל מרחפת רוח ענוה של תלמיד חכם גדול וצנוע. ובסוף יאמר בלי כחל ושרק: "מלאכת שלמה" הוא אוצר בלום, שכל העוסק בספר המשנה, תלמיד חכם או חוקר, בלשן או סופר, ימצא בו פנינים ומרגליות. ואף פילולוגים מובהקים יכולים ללמוד ממנו דייקנות וצניעות וענוות חן. זכר צדיק יהי לברכה ²¹.

21 זכות זו להכיר ולהוקיר ולחקור את "מלאכת שלמה" נתגלגלה ע"י זכאי הוא מר"ר פרופסור יעקב נחום הלוי אפשטיין זצ"ל, שהעמידנו על הבאר הזאת וחינכנו לדלות ממנה מים חיים לשנות ולהשקות. ומי יתן ומים חיים אלו יוכונו לשאוב גם ממעיני הישועה השלמה, אמן!

יהודה פליקס

הצמחיה שבסדר זרעים

בספרות חז"ל הוזכרו בשמותיהם למעלה מחמש מאות מיני צמחים, רובם בסדר זרעים. כבר מספר זה מעמידנו על המקום הנכבד שתופסת הצמחיה בספרות חז"ל. אך יש גם בזה להעיד על הרמה החקלאית הגבוהה של אבותינו חכמי האגדה וההלכה שהכירו שמות כה רבים ולא מעטים מהם שנהירים היו להם תכונותיהם של הצמחים ומסרו פרטים איקולוגיים ומורפולוגיים של הצמחים, מהם שרק הבוטנאי המומחה בימינו עמד עליהם.

עם ניתוקו של עם ישראל מאדמתו הלך ונחלש הקשר בין האדם מישראל לחקלאות ויחד עם זה נתרופפה הזיקה לצמח ולהלכות הקשורות בו. אמנם תהליך זה היה אטי, הגאונים והראשונים עדין טרחו לפרש את שמות הצמחים על פי המסורת שבידם, בעזרת הפילולוגיה והאטימולוגיה, ומהם גם על ידי הסתכלות בלתי אמצעית בצמח תוך השוואת תיאוריו שבספרות חז"ל עם "מראה עינים". ואולם בדורות האחרונים הפכו שמות צמחי המשנה והתלמוד ל"שמות